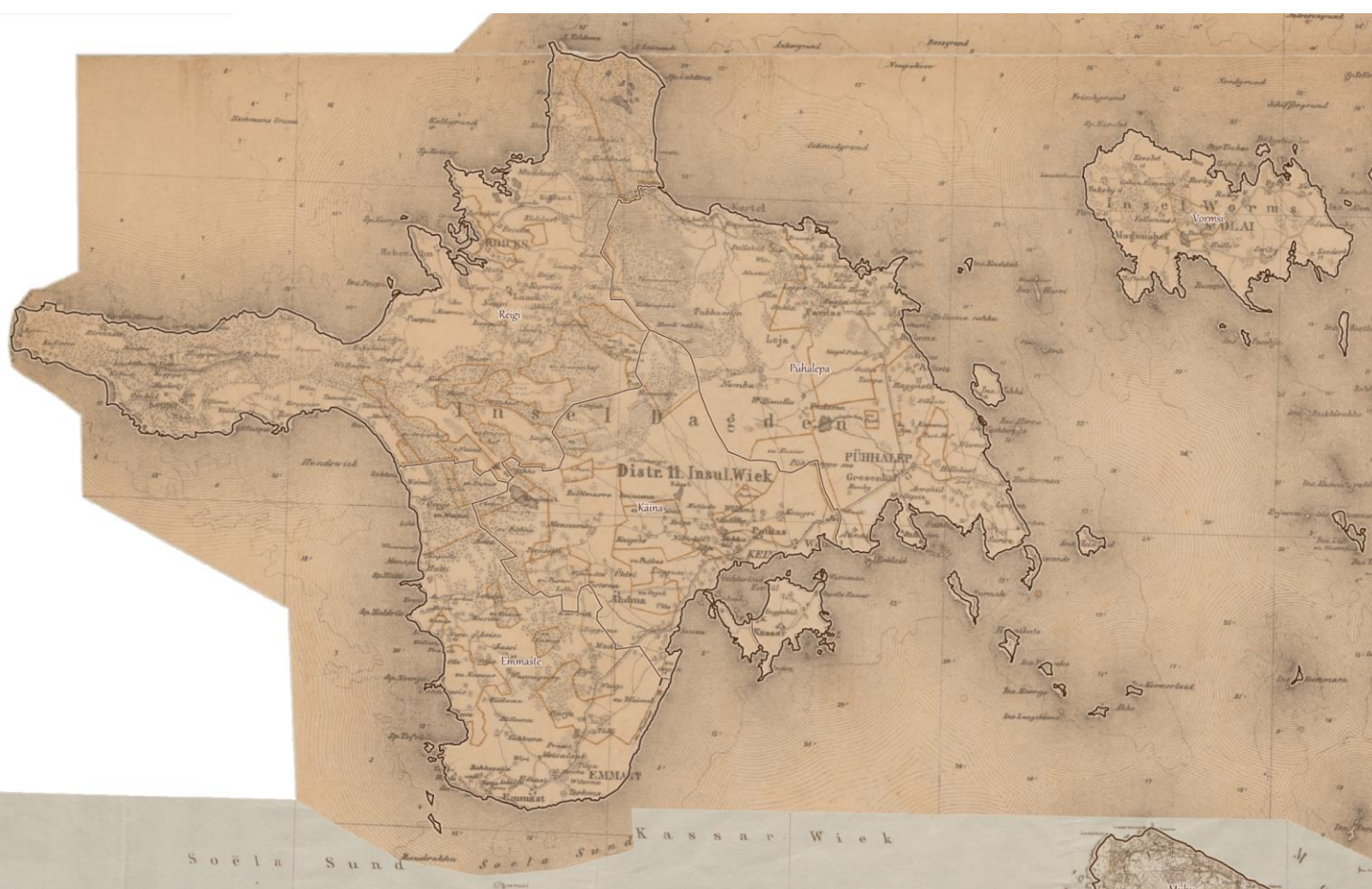

Hiiumaa ja Vormsi maakonna looduslike pühapaikade inventuur arhiivi allikate põhjal:

Reigi kihelkond

Hiiumaa, Läänemaa

Aruanne

Töö nr: 1961MT1

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellijaja: Muinsuskaitseamet
Tellijaja esindaja: Pikne Kama
Tellijaja kontaktid: Pikk tn 2, Tallinn pikne.kama@muinsuskaitseamet.ee
Projekti juht: Mart Hiob, PhD
Autorid: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)
Ergo-Hart Västriku, PhD (Tartu Ülikool)
Töörühm: Reeli Reinaus, MA
Valdo Valper, MA
Mart Hiob, PhD
Esikaane pilt: Maa-ameti kaardiserver

©AB Artes Terrae OÜ 2020

Sisukord

1. Töörühmal liikmete nimed ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	6
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	6
5. Inventeeritud kohad	10
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	12
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	13
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	13
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	13

1. Töörühmalikmete nimed ja roll inventeerimisel

Erinevatel töötappidel osalejad:

Mari-Ann Remmel, vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Ergo-Hart Västriik - välitööde märkmed ja fotod, teabepäeva modereerimine, transport, järeltööd;

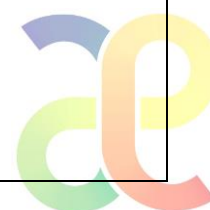
Mart Hiob (projektijuhtimine, kahel välitööpäeval osalus ja transport);

Valdo Valper (osalus ühel välitööpäeval, teabepäeval, GIS andmete loomine 1,5 h);

Reeli Reinaus (abi GIS andmete loomisel 1,5 h).

2. Välitööde toimumise ajakava

Kuupäev	Külad	Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms	Osalejad
09.07.2020	Heiste, Hüti, Otste, Kurisu, Pihla	Heiste Loitsukivi (inventeeritud), Hüti Paise lepp (hävinud), talus polnud kedagi, Otste vana pärn (intervjuud Otste elanike [redacted] ja [redacted]; hävinud), Kurisu neeluauk (fotografeeritud), Pihla/Otste Patsipaela allik / Juuksepaela allikas (intervjuu [redacted]; fotografeeritud)	Mari-Ann Remmel, Ergo-Hart Västriik
10.07.2020	Kõpu, Hirmuste, Suurepsi, Mägipe	Kõpu Sepa talus [redacted] intervjuu, Pihla talu püha männi koha otsimine ja vestlus talu omanikega, sh vanaperenaise [redacted] giga; Vanaristi koha leidmine ja pildistamine; Unikivi pildistamine, [redacted] talu pildistamine. Suurepsi Keeva allik (inventeeritud), Mägipe Külma allik (fotografeeritud), Mägipe Jaani kivi (fotografeeritud), Kõpu Kaplimägi (inventeeritud)	Mari-Ann Remmel, Ergo-Hart Västriik
11.07.2020	Kiduspe, Ülendi	Kiduspe Matse mägi (inventeeritud), Ülendi püha pärn (fotografeeritud), Ülendi allikas (inventeeritud), Ülendi püha tamm (intervjuu [redacted] [redacted] Ristipõllu t, puu hävinud; asukoht täpsustatud, fotografeeritud)	Mari-Ann Remmel, Ergo-Hart Västriik
12.07.2020	Kõpu, Pihla, Rootsi, Risti, Lehtma	Kõpu Sant-Andruse mägi (inventeeritud), Kõpu Lelulitsi allik (inventeeritud), Pihla püha haab (intervjuu Haavakopli talu noorepoolse peremehe Liinjärvega, hävinud, oletatav asukoht identifitseeritud), Rootsi Silmaallikas (põigus intervjuu Rootsikülas [redacted]; jäi leidmata, sest koht ligipääsmatu ja märg, juhiseid ei saanud)	Mari-Ann Remmel, Ergo-Hart Västriik

		Risti Ristimägi (fotografeeritud), Lehtma Suurjärv (jäi nägemata, sest koht ligipääsmatu, üritasime läheneda, soine radadeta mets ümber järve)	
03.08.2020	Kärdla (Hiiumaa Muuseum), Kõpu (teabepäev), Ojaküla	Materjalide läbitöötamine Hiiumaa Muuseumis (konsultatsioon Helgi Põlloga) Teabepäev Kõpu rahvamajas (vestlused endiste ja praeguste kõplastega, sh [redacted], [redacted], [redacted]) Kaardimaterjalide ümberpildistamine Harda ja Indrek Roosna juures Ojakülas. Villamaa k Palgiselja t vestlus [redacted]	Mari-Ann Rimmel, Ergo-Hart Västriik
04.08.2020	Kalana	Kalana kabeli koht (hävinud)	Ergo-Hart Västriik
06.08.2020	Sigala	Põhikaardil oleva Silmaallika otsingud. Juhani t, [redacted] ja [redacted] juhatavad allika juurde, mis asub nende talu maal.	Mari-Ann Rimmel, Mart Hiob
07.08.2020	Rootsi	Taevast kukkunud kivi otsingud. Juhatakse kivi, mille kohta on hiiu kiviviskamise lugu. Kivi asuvat Reigi k maal, jääb aga napilt leidmata, sest muidu jäänuksime praamist maha. Pole ka selge, kas tegemist on üldse pühapaigaga	Mari-Ann Rimmel, Mart Hiob, Valdo Valper
28.09.2020	Paope	Kirjavahetus Paope pühapuude asjus meilitsi kohaliku elaniku [redacted], kes ei teadnud neid vanu puid.	Mari-Ann Rimmel

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd, sh artikli kirjutamine: kokku 50 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 170 tundi (siin kõigi asjaosaliste tunnid).

Järeltööd: 48 tundi.

Kokku: 270 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Reigi kihelkond on olnud looduslike pühapaikade poolest rikas. Eeltööde käigus selekteerus Reigi kihelkonnas arhiivipärimuse ja kaartide põhjal kokku u 40 kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika (nende seas eraldi arvestatuna komplekside hulka kuuluvad üksikobjektid/toponüümid, samuti kabelikohad, loodus- ja muinsuskaitsealused paigad). Neist 8 sai maastikul inventeeritud, suur hulk – eriti tormides murdunud puid – on kindlalt hävinud, allikaid kuivanud, ülejäänud on kas kaitsealused või puuduliku ja ebamäärase infoga paigad. Paari hävinud objekti asukoht õnnestus täpselt või umbkaudu lokaliseerida. Muinsuskaitse alla kuuluvad Külma allik e Külmallik Mägipe k (reg nr 8932), Ristimägi Risti k (reg nr 22282), Kabelimägi Rootsi k (reg. nr 8934), kivilabürint Kootsaarel Rootsi k (reg nr 8911), Ülendi pärn (reg nr 8910, KLO4001104), looduskaitse all on Unikivi (KLO4000520) ning ka Kõpu mäed (Kaplimäed) jäävad Kõpu looduskaitsealale. Üksikobjektidena kaitse all olevaid objekte ei inventeeritud. Ülendi pärna juures väärrib eraldi tähelepanu allikakaev, mis jääb puu kaitsevööndisse, see ei pidavat ka põuaga kuivaks jääma (L. Piheli andmed). Ülendi pärn oli hoolimata põlengust võimas kõrge puu jõuliste noorte võsudega,

mis põlenud vanast tüvest välja kasvasid. Oli näha ka okste külge seotud riideribasid jm ande. Külmalliku juures võis näha puude külge seotud sinimustvalgeid linte.

Muinsuskaitsealuseid pühapaiku vastavalt projekti lähteülesandele ei inventeeritud, ehkki külastasime ja pildistasime ka neist enamikku, sh looduskaitsealust Unikivi. Tegemist on kohapeal ja kaugemalgi võrdlemisi laialt tuntud objektidega – vaatamisväärsustega. Arvestusse ei ole kaasatud ka hiiumuistenditega seotud kive, mida leidub piirkonnas küllaltki palju - kui nendega ei seostunud selget viidet pühapaigale. Loendis pole ka kalmeid, mida nt üks jutustaja pühapaikadena defineeris. Tundsime huvi ka looduslike karstinähtustega seotud objektide kui võimalike pühapaikade vastu, ent nendega seotud legendides praegusel ajal tuntud motiive (nt tüdruku patsipael väljub teisest kohast allikast) ei ole senises praktikas pühapaiga tõenduseks loetud, ehkki kurisuid on siin ja seal Eestis varasemal ajal ka ohverdamise jm uskumusliku pärimusega seostatud. Kurisu külas on märkimisväärne karstiauk-vaatamisväärsus, kus oja vesi neeldub maa alla ning väljub Patsipaela august/Juuksepaela august Otste ja Pihla küla vahel. Muud infot pole selle kohta õnnestunud leida.

Foto 1. Neeluaak Kurisu külas. Foto Mari-Ann Remmel 2020.

Foto 2. Märg lohk Pihla külas Kaarli talu juures – talus elava u 70-aastase Marianne Kieberi jutu järele on see Patsipaela auk, pärandkultuuri kaardil aga asub Juuksepaela allikas (põhikaardil Kaarli allikas, vt foto 3 all) teisel pool teed ning siinsel fotol kujutatu kannab nime Prei auk. Kevadeti on näha rohkem vett. Metsas pidid olema veel Simuna allikas ja Tilga allikas, kus hea vesi. Karstialal pidavat olema roostene vesi. Perenaine ütles, et joogivee toovad nemad hoopis Kärkla allikast. Üldse tekkis tunne, et pühapärimuse puhul peaks keskendumas mitte ainult üksikobjektidele, vaid ka nendevahelistele seostele laiemate alade kontekstis. Foto Mari-Ann Remmel 2020.

Foto 3. Juuksepaela allikas ehk Kaarli allikas. Foto Mari-Ann Remmel 2020.

Arhiivandmed on enamasti pärit 20. sajandi I või ka II poolest ega vasta tänapäevasele situatsioonile. Selle töö puhul on oluline kohalikega suhtlemine ning maastikul käimine, mõnigi kord kuluks ära ka korduvkäik.

Arhiivandmetes kajastumata kohti inventeeriti **1**. Tänu intervjuule kohaliku elanikuga õnnestus leida Sigala külas ennustamispärimusega seotud allikas, millest varasemad andmed puudusid ning Ülendi külas kasvanud suure tamme koht. Külastasime ja pildistasime veel mitut looduslikult ja pärimuslikult erilist kohta, mille puhul jäi aga puudu arengukava kontseptsioonile vastavatest pühapaiga tunnustest. Siiski on need paigad ära nimetatud siinses aruandes kui potentsiaalsed pühapaigad, juhul kui peaks ilmne rohkem andmeid. Näiteks Vanaristi mägi – kratitegemise ja vaimude nägemise koht (EKIKN rei es1 u-ü [42/3] (867679/81) – Kõpu külas on praegugi lokaliseeritav teeristi koht, ehkki sõdurid ehk “kilid” kaevasid kunagi tee-ehituse käigus mäe läbi.

Foto 4. Vanaristi mäe teerist vaatega lõuna poolt Kõpu küla suunas üle Ristna maantee. Foto Mari-Ann Remmel 2020.

Kompleksiks võib tinglikult lugeda kohad 3 ja 4 (Kaplimäe ja Sant-Andruse mäe). Nende puhul on küll jutte kabelist ja küllap ka kabel olnud, aga seal on ka looduslikel teguritel kahtlemata eriline roll, tegemist ju Hiiumaa kõrgeima tipuga (küllap see mõjutab ka kabelikoha valikut). Pealegi on seal mainitud ohvripuud, mis mõjutab samuti seda kohta loodusliku pühapaigana arvesse võtma.

Mõni koht osutus ligipääsmatuks tänu soisele maapinnale ja raskesti läbitavale võpsikule. Kihelkonna pärimuses ei eristu suuremaid hiiealasid, võimalik et teadmine neist on kadunud enne pärimuse fikseerimist või pole neid siis piirkonnas nt vanema asustusega Saaremaaga võrreldaval määral olnudki. Hiie nimetus tuleb küll esile mitme puu puhul (tuntuim neist kaitsealune Ülendi ebajumal). Samas on Helgi Põllo käsikirjas (HKM 4211:3/ A 159) mainitud, et vähemalt 1641. aasta visitatsiooniprotokolli järele oli Reigis palju „hiisi, sambaid, poste, riste ja kabeleid, kus ebajumalaid teenitakse“. See märges tõendab, et ka kabelikohtades ohverdati. Sammaste ja postide kohta puuduvad pärimusandmed. Võibolla asus midagi taolist nt praegusel Sant-Andruse mäel?

Selgus ka, et üks kaardile märgitud Silmaallika toponüüm Sigala külas pidi tähendama hoopis muud kui silmaravimise kohta – silmad olid kohad, mis olid kahe lahe vahel ja kuhu tuli merest vesi sisse. Sealt püüti mörraga kala. Nimi võis olla mõrra silma järgi (Sigala k, Helga Novitski, 85 a).

Juulis pidas Mari-Ann Remmel kirjavahetust Harda Roosnaga ja kirjutas pühapaigauuringutest artikli Hiiumaa lehele, artiklit sisaldav number ilmus 28. juulil enne augusti alguse teabepäeva. <https://www.hiiumaa.ee/uudised/puhapaikade-uuringud-hiiumaal/>

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad:

- 1) **Loitsukivi** – Heiste küla (lokaliseeritud välitöödel pärandkultuuri kaardirakenduse andmete põhjal);
- 2) **Matse mägi (Kuninga haud)** – Kiduspe küla (lokaliseeriti pärandkultuuri kaardile kantud tähise järgi);
- 3) **Sant-Andruse mägi (Andrusemägi)** – Kõpu küla (lokaliseeriti välitöödel põhikaardile kantud toponüümi alusel);
- 4) **Lelulitsi allik** – Kõpu küla (lokaliseeritud põhikaardi alusel);
- 5) **Kaplimägi** – Mägipe küla (lokaliseeriti välitöödel põhikaardile kantud toponüümi alusel);
- 6) **Keevaallik** – Mägipe küla (lokaliseeritud välitöödel, pärandkultuuri märk vales kohas);
- 7) **Allikas** – Sigala küla (lokaliseeritud välitöödel kohalike abiga);
- 8) **Püha tamme koht** – Ülendi küla (lokaliseeritud kohaliku elaniku abiga).

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad, mille kohta puudusid teated ohverdamisest loodusobjektile):

- 1) **Silmaallikas** – Rootsi küla Kajumere ääres, kive täis loobitud. Rei_Rootsi_02. Kajumereks nimetatud kaardil kaks erinevat kohta. Üks kohalik Rootsi k Paja t elav u 60 a mees teadis Kajumere ääres mingit allikat, kust tema tuttav Peet Jõhvik käivat kalu püüdnud. Kas aga tegemist sama allikaga, mida pärimus mainis kui kive täis loobitud? Tõde jäi välja selgitamata, sest Peet Jõhvikut ei olnud õnne kohata, ehkki käisime tema majapidamises Nabi talus. Katse allikat iseseisvalt otsida lõppes uue suure veiselauda taguses võpsikus, kui vesi mätaste vahel muutus liiga sügavaks:

Allikas mis asetseb Kajumere ääres, õigemini küll lahe, mis harva merega ühendatud on, nimetatakse Silmaallikaks. Kui haigeid silmi selle veega pesta, pidavat silmad terveks saama. Praegu on see allikas kive täis loobitud. ERA II 229, 496 (4)

- 2) **Suurjärv** – Lehtma küla (Rei_Lehtma_01); on ohverdamispärimus, aga ligipääs paigale on ilmselt võimalik vaid talvel külmaga ja räätshade või suuskadega.

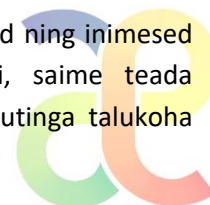

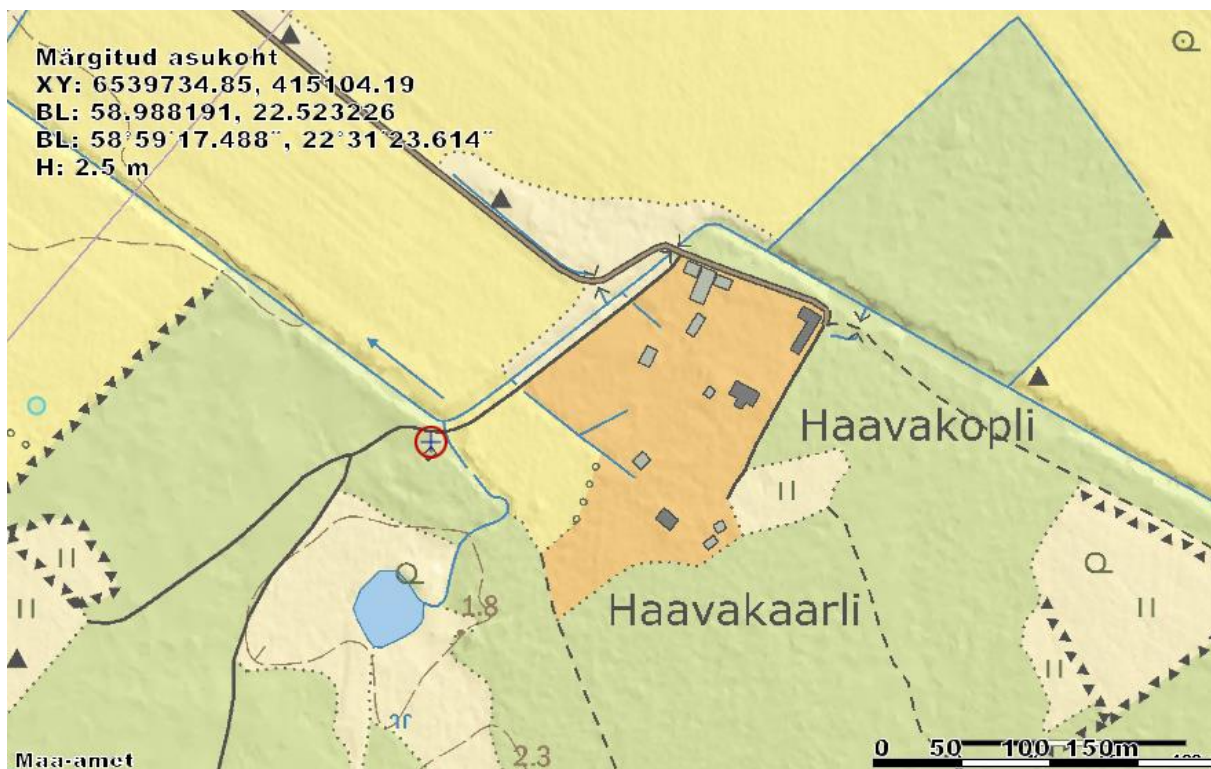

Lehtmaa Suur järve oli pidand rahvas ohverdamise paigaks. Talle ohverdati Nääripäeva laupäeva öösel igasugu toidukraami. Umbes kuuekümne aasta eest ohverdasiid sääl veel mõned vanad inimesed. E, StK 24, 158 (1).

Hävinud või väheperspektiivikad kohad (kusjuures hävinud on ohvri- ja ravipuud juba ammu, mõni juba 19. sajandil, kõige hiljem aga 1963. a tormiga):

- 1) **Paise lepp** – Hüti küla (E. Laidi järgi raiutud maha u 1908. a paiku, küsida ei olnud kelleltki); Rei_Hüti_01;
- 2) **Vana lepp / lie** – Paope küla (Tüllil talu koplis, maha raiutud E. Laidi andmetel u 1870 paiku, asukohta E. Laid kirjeldanud. Küsitletud kohalik praegu ei tea.); Rei_Paope_01;
- 3) **Püha mänd** – Paope küla; Teade aastast 1893 küla täpsusega, mineviku vormis. Küsitletud kohalik praegu ei tea. Rei_Paope_02;
- 4) **Silmaallikas** – Jõeranna küla; maaparandusega hävinud; Rei_Jõeranna_01;
- 5) **Ohvrikuusk** – Lauka küla; Suur puu asunud Napi tänaval. Rei_Lauka_01;
- 6) **Püha mänd** – Meelste küla; Meelste metsas, hävinud tormis Rei_Meelste_01 (ei ole sama mis kaitsealune Kandle mänd);
- 7) **Püha pärn** – Meelste küla; asukoht ja saatus ebaselge (oli Meelstes). Rei_Meelste_02;
- 8) **Vanaaegne puu** (ohvripuu, liik täpsustamata) – Mudaste küla Paali õues 1939. a teate järgi; Sellist talu ühelgi kaardikihil pole, juhul kui on endine Paavli, siis sellest on säilinud vaid paar vundamenti. Rei_Mudaste_01 (võiks võimalusel siiski veel uurida, kas keegi midagi sellest puust teab);
- 9) **Ohvripuu „Vana pärn“** – Otste küla, Pärdi t maas; Maaparandust kohast üle käinud, pole alles ka kivivaresid, mis põldudel olnud. Rei_Otste_01;
- 10) **Püha haab** – Pihla küla; Haavakaarli, Haavakopli, Haava talud sellest nime saanud ning inimesed elanik ei teadnud sellest ohvripuust ega kunagistest killapidudest midagi, saime teada perekonnanime Espenbaum; Rei_Pihla_01. Praegune arhiiviteates nimetatud Putinga talukoha asupaiga, mille lähistel puu oli olnud. Talust oli järele vaid kelder;

Umbkaudne oletatav kunagise püha haavapuu asukoht (Putinga t keldri koht).

- 11) **Torupilli tamm** – Reigi küla; rohkem andmeid pole. Rei_Reigi_02;
- 12) **Vana paju** – Rootsi küla; Teebaki t õuel, 1939 olnud vaid võsa järel; Rei_Rootsi_01;
- 13) **Reomägi** Tahkuna ja Tareste vahel – andmed ebamäärased, võibolla on mõeldud hoopis Ristimäge.

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Kihelkonnas leidub ka järjepidevat asustust, ehkki osa neist on kohal vaid suvel. Põliselanikke, kes aastaringselt kohapeal elavad, on mõnes külas väga vähe, mõnes aga rohkem (nt Rootsikülas). Need, kellega jutule saime, tundsid ümbrust ja loodust hästi. Küsitlesime mitut kohalikku inimest ning Reigi juurtega Helgi Põllot Hiiumaa muuseumist ning Ojakülas elavat [REDACTED] – Hiiumaa lehe peatoimetajat. Kuulsime murdekeelt, mida rääkisid ka nooremad Hiiumaa päritoluga inimesed. Oli juhust külastada ka mitut suvekodu, mis olid rajatud suure pühendumusega vanades talukohtades ja isegi nt endise lauda või kuivati katuse alla.

Pärimustihedus on ebaühtlane. Kihelkonna läänepoolse osa – Kõpu poolsaare – kohta on palju andmeid kogunud kohalik inimene [REDACTED], tehes tõsist kodu-uurimistööd ning palju kohti on just seetõttu ka kohalikele pärimusehuvilistele teada. Tema tegevusele mõjus turgutavalt kontakt arheoloog Erik Laidiga, kes on 1920. aastatel kirja pannud palju väärtuslikke andmeid muististe ja pühapaikade kohta. [REDACTED] kirjapanekud on aluseks ka praeguste kõplaste paigatadmistele ning põhikaardile kantud toponüümidele. Hiiumaa on kahtlemata eriline koht, mille võimas ja liigirikas loodus on oluline ka seal elavatele inimestele ning turistidele.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Andmebaasi „Koobas“ sisestusi peab lugema allikakriitiliselt, nt selgus kontrollimisel viga, et Rei_Sülluste Hiiepõldu s on hoopis Uuepõldu!

Võetud GPS-koordinaadid näitavad hiljem punkti õigest kohast nihkes (suhtuda lisatud koordinaatidesse kriitiliselt!)

Oli mitu ebamäärast juhust, mille puhul ei saanud aru, kas see objekt (kivi) on ikka see, millest arhiivitekst räägib ning kas üldse tegemist pühapaigaga. Nt Jaanikivi Mägipe rannas RMK puhkekohas – tekst räägib Jaanikivist, mis välgust lõhki löödud, see suur kivi oli aga ühes tükis.

100 aastat vanad arhiivandmed kõnelevad tihti juba toona hävinud puudest, millega seonduv traditsioon on suulisest mälust kadunud. Me ei saa inimesi praegu küsitledes uurida seda, miks need puud olid kunagi pühad või kus need paiknesid. Saaksime küsida seda, mis praegu teeb paigast pühapaiga ning uurida kohti, kus praegu käiakse n.ö. pühadust otsimas ja sellega suhtlemas.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Loitsukivi** – praegu pärandkultuuri objekt Heiste k [Rei_Heiste_01];
- 2) **Kaplimägi** Mägipe k – on juba looduskaitsealal, ent vääriks ka pühapaigana esiletõstmist [Rei_Mägipe_01];
- 3) **Keevaallik** – praegu pärandkultuuri objekt, asub looduskaitsealal Mägipe k [Rei_Mägipe_02];
- 4) **Matse mägi/Kuninga haud** koos vana jalakaga – Kiduspe külas [Rei_Kiduspe_01] – vääriks täiendavat uuringut arheoloogi pilguga. Paik on ohustatud kui liivavõtu koht.

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Suurjärv** Lehtma külas – (Rei_Lehtma_01) jäi ligipääsmatuse tõttu inventeerimata, aga kaardil ilusti näha ja tähistatav.

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- 1930ndate aastate katastriüksuste tabel Rahvusarhiivis.
- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi temaatiline kartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi topograafiline kartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) käsikirjakogud.
- Eesti kohanimeraamat <http://www.eki.ee/dict/knr/>.

- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee.
- Hiiumaa muuseumi käsikirjade kogud.
- Ilves, Arno jt. Hiiumaa pärandkultuurist. Saaremaa pärandkultuurist. Kärkla, Kuressaare, 2011.
- Kaasik, Ahto. Põlised pühapaigad. Tallinn, 2016.
- Kaasik, Ahto. Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad. Tallinn, 2017.
- Lõugas, Vello; Selirand, Jüri. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn, 1977.
- Põllo, Helgi. Nad tegid toad tuule pääle, elud ilma ääre pääle... Lood Hiiumaa Kõpu poolsaare inimestest, paikadest, sündmustest ja isesugustest juhtumistest, 2002.
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Remmel, Mari-Ann. Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimeses. Tartu, 1997.
- Saard, Külli; Saard, Riho. Kolme küla lugu: Kaleste, Ojaküla, Ülendi. Tallinn, 2009.
- Saard, Riho. Kalana – ühe küla lugu: minevik ja tänapäev. Kalana, 2004.
- Saard, Riho. Kiduspe – Kõpu poolsaare lõunaranniku põlisküla. Kiduspe, 2006.
- Saard, Riho. Kalana: iidse kalaküla lugu. Kalana, 2007.
- Saard, Riho. Mägipe ja Suurepsi: Kõpu poolsaare taevased külad. Tallinn, 2007.
- Saard, Riho. Luidja – värav Kõpu poolsaarele: Villama, Kopa, Luidja, Poama, Palli, Heistesoo. Luidja, 2008.
- Saard, Riho. Hiiumaa ja hiidlased – usutuultest tormatud ja piiratud. Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni: vaimulikkond, pühakojad, kogudused, usuliikumised. Tallinn, 2009.
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud.
- Vain, H. Mööda Hiiumaad, 1966
- Vilbaste, Kristel. Eesti allikad. Tallinn, 2013.
- Väike murdesõnastik <http://portaal.eki.ee/dict/vms>.

